

О. Заскалкіна

**ЕКОНОМІЧНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ЯК СКЛАДОВА
ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА
В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ**

Проаналізовано сучасний стан економічної диференціації як складової державного регулювання інституціонального середовища в аграрному секторі економіки України. Визначено структурні зрізи інституціонального середовища в аграрному секторі економіки (галузевий, територіальний, технологічний, інфраструктурний та демографічний), що дають змогу ідентифікувати рівень стійкості системоутворюючих зв'язків між його учасниками, комплексно виявляти проблеми, які є перешкодою на шляху до забезпечення стабільності та збалансованості агросистеми.

Ключові слова: державне регулювання, механізм державного регулювання, інституціональне середовище, аграрний сектор економіки, механізм державного регулювання інституціонального середовища в аграрному секторі економіки.

Основою формування ефективного аграрного сектора економіки України є процеси становлення та розвитку інституціонального середовища як невід'ємної складової національної економічної системи країни, що забезпечує взаємовигідну взаємодію всіх учасників. Заходи державної політики, з огляду на особливості вітчизняного конкурентного середовища у цій сфері, на сьогодні не вирішують проблемних питань щодо зниження трансакційних витрат бізнес-партнерів задля забезпечення можливостей відтвореного розвитку галузі. Наслідком цього є особливості вітчизняної економічної диференціації, що значно впливає на ефективність використання потенціалу сільського господарства, яке залежить не лише від матеріально-ресурсних та виробничих факторів, але і від рівня розвитку процесів взаємодії суб'єктів господарювання.

Питання дослідження економічної диференціації як складової державного регулювання аграрного сектора економіки висвітлено у працях багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема таких як: М. Дубініна, М. Латинін, О. Лугова, Д. Міщенко, Н. Статівка, Ю. Ульяновченко та інших.

Сучасна значимість інституціонального підходу до інноваційного розвитку національної економіки потребує виокремлення структурних зрізів інституціонального середовища в аграрному секторі економіки, що дають змогу ідентифікувати рівень стійкості системоутворюючих зв'язків між його учасниками, комплексно виявляти проблеми, які можуть стати перешкодою на шляху до забезпечення стабільності та збалансованості сучасної агросистеми.

Реалізація економічних інтересів учасників інституціонального середовища в аграрному секторі економіки України, незалежно від форми власності, є головним детермінуючим фактором його розвитку. Саме держава повинна враховувати позиції і створювати умови для реалізації всіх зацікавлених суб'єктів господарювання – від виробника до споживача з метою забезпечення справедливого розподілу доходів у суспільстві.

Під час реалізації економічних інтересів виникає і завжди відтворюється певний мультиплікаційний ефект, що передбачає оптимальні межі реалізації конкретних інтересів, коли, наприклад, національні інтереси не можуть бути реалізовані в оптимальних межах без такої ж реалізації галузевих інтересів тощо. Без такого підходу в сучасних умовах господарювання, коли Україна поступово виходить з кризи, ми не зможемо в стислий час досягти оптимально ефективних результатів функціонування національної економіки [1].

Незадовільною є ситуація, що склалася в вітчизняному аграрному секторі, коли частина товаровиробників сільськогосподарської продукції через високий рівень витрат виробництва не мають доступу до ефективних каналів збуту, внаслідок чого недоотримують частку прибутку, що ускладнює забезпечення розширеного відтворення виробництва. Собівартість виробництва для підприємств окремих організаційно-правових форм має тенденцію до поступового підвищення на фоні здешевлення, наприклад, продукції рослинництва, а це все впливає на ефективність діяльності товаровиробників. Саме тому держава повинна регулювати підтримку реалізації інтересів економічних агентів шляхом створення умов для інституціонального забезпечення розвитку відтворювального потенціалу аграрного сектора економіки України.

Економічна диференціація – це система економічних відносин у аграрному секторі економіки, що виражає їх структуру, закономірності формування та перспективи розвитку і є основою інституціонального середовища в аграрному секторі економіки України.

Визначальною характеристикою сучасного стану інституту власності є наявність різноманітних організаційно-правових форм господарювання вітчизняних підприємств (табл. 1), які визначають особливості розвитку й інших формальних та неформальних інститутів, зокрема щодо здійснення підприємницької діяльності, рівня розвитку конкуренції в галузі, перерозподілу інвестиційних ресурсів тощо.

Таблиця 1

Організаційно-правові форми суб'єктів господарювання в аграрному секторі економіки України у 2000 – 2014 рр.

Організаційно- правова форма господарювання	Роки			2010 р. до 2000 р., +/-	2010 р. у % до 2000 р.	2014 р. до 2000 р., +/-	2014 р. у % до 2000 р.
	2000	2010	2014				
Господарські товариства	6718	7769	7750	1051	115,64	1032	115,36
Приватні підприємства	2519	4243	3772	1724	168,44	1253	149,74
Кооперативи	3136	952	674	-2184	30,36	-2462	21,49
Фермерські господарства	3480	41726	39428	38246	1199,02	35948	1132,99
Державні підприємства	385	322	228	-63	83,64	-157	59,22
Підприємства інших форм господарювання	402	1481	691	1079	368,41	289	171,89
Усього	61178	56493	52543	-4685	92,34	-8635	85,89

На сьогодні домінуючою формою господарювання в аграрному секторі економіки України за кількістю суб'єктів є фермерські господарства. Їхня частка у

загальній кількості діючих сільськогосподарських підприємств, починаючи з 2000 р., перебувала в межах 70 – 75%, проте за площею сільськогосподарських угідь їхня частка коливалася у межах 18 – 20%, а за обсягом валової сільськогосподарської продукції їхня частка була у межах лише 3 – 7%. Підприємства цієї організаційно-правової форми господарювання дотепер залишаються дрібнотоварними. А це, на нашу думку, не є позитивним фактором у контексті підвищення фондоозброєності виробництва, впровадження нової техніки та інноваційних технологій, підвищення ефективності та конкурентоспроможності галузі.

Важливим є аналіз забезпечення суб'єктів господарювання земельними ресурсами. Площа сільськогосподарських угідь, яка може використовуватись у сільськогосподарському виробництві, у 2014 р. становила для корпоративного та приватного секторів 41511,7 тис. га (табл. 2).

Таблиця 2

Площа сільськогосподарських угідь в Україні за 1995 – 2014 рр.

Роки	Корпоративний сектор				Індивідуальний сектор		Землі користувачів інших категорій		Усього земель	
	Землі сільськогосподарських підприємств		Землі фермерських господарств		Землі громадян					
	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%
1995	34684,0	82,8	741,0	1,8	5357,2	12,8	1079,4	2,6	41861,6	100
2000	31724,2	75,8	1162,0	2,8	7421,6	17,7	1521,7	3,7	41829,3	100
2004	21676,1	51,9	3163,5	7,6	12798,6	30,6	4150,3	9,9	41788,5	100
2005	20085,5	48,1	3116,9	8,2	13819,3	33,1	4442,1	10,6	41763,8	100
2006	18575,6	44,5	3591,1	8,6	14922,7	35,8	4628,8	11,1	41722,2	100
2007	17460,4	41,9	3738,7	9,0	15602,4	37,4	4874,4	11,7	41675,9	100
2008	17102,1	41,1	3944,9	9,5	15707,7	37,7	4895,3	11,7	41650,0	100
2009	17003,0	40,8	4016,3	9,7	15584,5	37,4	5022,0	12,1	41625,8	100
2010	16580,3	40,0	4114,1	9,6	15960,4	38,3	5041,6	12,1	41596,4	100
2011	16577,2	40,0	4012,4	9,6	15898,3	38,2	5088,1	12,2	41576,0	100
2012	16436,1	39,5	4063,2	9,8	15984,0	38,5	5074,3	12,2	41557,6	100
2013	16492,4	39,7	4173,1	10,0	15815,1	38,1	5055,7	12,2	41536,3	100
2014	20548,9	49,5	4621,7	11,1	15868,7	38,2	5094,1	12,3	41511,7	100

Аналізуючи дані табл. 2, можна зробити певні висновки. В аграрних підприємствах у 2014 р. було зосереджено 20548,9 тис. га сільськогосподарських угідь, що становить 49,5% усіх сільгоспугідь України. При цьому господарськими товариствами використовувалося 50,3% цих угідь, фермерськими господарствами – 20,1%, приватними підприємствами – 20,4%, виробничими кооперативами – 3,8%, державними підприємствами – 4,7%, підприємствами інших форм господарювання – 0,7%.

Забезпеченість земельними ресурсами визначає рівень та тип взаємовідносин між господарствами різного розміру. Погоджуємося, що дещо деформований вплив оренда має на конкурентоспроможність дрібних фермерських господарств. Особливості національних орендних зв'язків між великими та малими суб'єктами господарювання визначаються тим, що крупні агропідприємства мають політичну владу, відносно кращий доступ до якісних юридичних послуг та використовують ці ресурси для захисту своїх прав [2].

Землезабезпеченість сільськогосподарських товаровиробників земельними відносинами суттєво впливає на результати їх діяльності, тож розглянемо обсяги виробництва сільськогосподарської продукції різними категоріями господарств у динаміці (табл. 3).

Таблиця 3

Динаміка обсягу валової продукції сільського господарства за категоріями господарств в Україні за 1990 – 2014 рр.

Роки	Корпоративний сектор				Індивідуальний сектор		Усі категорії господарств	
	Сільськогосподарські підприємства		Фермерські господарства		Господарства населення			
	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%
1990	199161,3	70,4	-	-	83612,9	29,6	282774,2	100
1995	98056,2	53,3	1392,4	0,7	844441,7	46,0	183890,3	100
2000	54872,5	36,3	3125,2	2,1	93024,5	61,6	151022,2	100
2001	63976,6	38,4	5594,0	3,4	96855,9	58,2	166426,5	100
2002	61506,5	36,5	6360,5	3,8	100556,7	59,7	168423,7	100
2003	46218,4	30,8	4306,3	2,9	99372,3	66,3	149896,9	100
2004	64468,0	35,9	7523,0	4,2	107435,5	59,9	179426,5	100
2005	64587,2	36,0	8177,5	4,5	106841,1	59,5	179605,8	100
2006	69012,5	37,5	9780,5	5,3	105302,8	57,2	184095,8	100
2007	66129,3	38,4	8303,6	4,8	97696,8	56,8	172129,7	100
2008	87309,9	43,3	14141,3	7,0	100112,8	49,7	201564,0	100
2009	84154,5	42,5	12119,1	6,1	10166,2	51,4	197935,9	100
2010	82123,2	42,1	11965,8	6,1	100797,5	51,8	194886,5	100
2011	104861,2	44,9	16192,5	6,9	112642,6	48,2	233696,3	100
2012	98971,2	44,3	14111,1	6,3	110172,5	49,4	223254,8	100
2013	119337,4	47,2	17253,5	6,8	116268,1	46,0	252859,0	100
2014	119969,6	47,7	19188,8	7,6	112380,2	44,7	251438,6	100

У 2014 р. суб'єктами господарювання аграрного сектора отримано 251,4 млрд грн валової продукції сільського господарства (у постійних цінах 2010 р.). Дані табл. 3 свідчать про незначний ріст виробництва у сільськогосподарських підприємствах та фермерських господарствах, проте загалом аграрне виробництво в усіх категоріях господарств у 2014 р. досягнуло 88,9% рівня 1990 р.

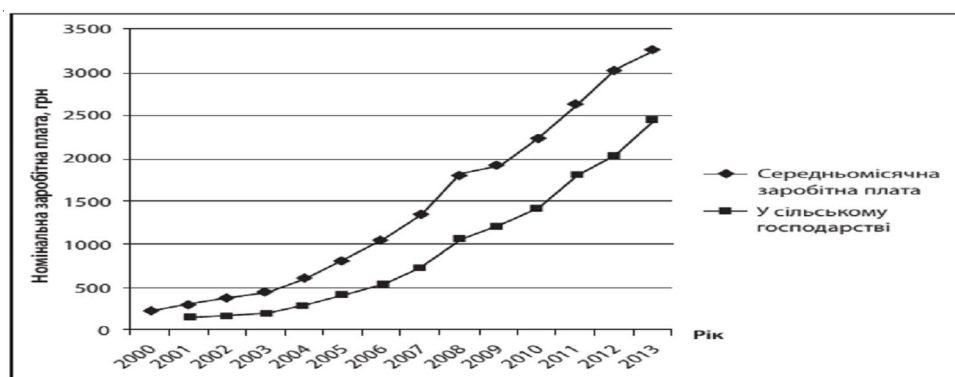
Протягом 2009 – 2014 рр. спостерігалось деяке скорочення обсягу валової продукції сільського господарства в індивідуальному секторі до рівня 44%. На нашу думку, така ситуація спостерігається через проблеми реалізації виробленої продукції та вирощеного врожаю через невеликі обсяги виробництва, які не є цікавими для великих переробних підприємств та трейдерів. Спостерігаються випадки заниження ціни до рівня, який не покриває витрат домогосподарств, що є причиною збиткової діяльності деяких із них.

В Україні за рівнем розвитку аграрного сектора економіки регіони є неоднорідними, що спричиняє і обумовлює суть міжрегіональної співпраці всіх учасників інституціонального середовища в галузі. Протягом 2014 – 2015 рр. найнижчий обсяг валової продукції сільського господарства спостерігається у Закарпатській області

(4308,3 млн грн у 2014 р. та 4005,8 млн грн у 2015 р.), найвищий – у Вінницькій області (19844,6 млн грн у 2014 р. та 17949,8 млн грн у 2015 р.). Інтервал розриву становить 4,6 та 4,5 рази у 2014 р. та у 2015 р., відповідно.

Кількісні та якісні результати діяльності сільськогосподарських товаровиробників є передумовою розвитку інституту зайнятості як основи розвитку сільських територій та соціальної інфраструктури села. Окрім того, дослідження продуктивності праці є передумовою розширеного відтворення в галузі.

Частка зайнятого населення у аграрному секторі економіки України становить 17%, проте не зважаючи на це, в галузі спостерігається відсутність дієвої системи мотивації праці. Основну структуру доходів найманих працівників в аграрному секторі економіки України становить заробітна плата, розмір якої є нижчим від середнього рівня в Україні (рис. 1).

Рис. 1. Динаміка середньомісячної номінальної заробітної плати в аграрному секторі економіки України протягом 2000 – 2013 рр.

Надалі необхідним є аналіз ефективності діяльності вітчизняних аграрних підприємств в залежності до організаційно-правових форм господарювання та порівняння їх конкурентоспроможності в ринкових умовах відповідно до структури сільськогосподарської продукції (табл. 4).

Як свідчать дані табл. 4, підприємства аграрного сектора економіки України характеризуються низькими показниками рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції. Найменш ефективною організаційно-правовою формою господарювання у галузі протягом 2010 – 2014 рр. є державні підприємства, що пов'язано зі специфікою ведення економічної (зокрема і науково-дослідної) діяльності, постсоціалітичне минуле та застарілі підходи до планування та управління; найменш вдалим для сільського господарства виявився 2013 р. з огляду на воєнно-політичні події в країні. При цьому відносно стабільний рівень рентабельності показують фермерські господарства (24,5% у 2011 р. та 30,4% у 2014 р.) і господарські товариства (на рівні 19 – 25%). Водночас проблемним питанням є те, що незалежно від рівня ефективності діяльності, майже всі агровиробники на сьогодні не зацікавлені в соціальній відповідальності перед громадою.

Забезпечення відповідного рівня рентабельності підприємств аграрного сектору економіки має стратегічне значення для України, де важливе місце займають питання не

лише забезпечення прибутковості, але і фінансової стійкості суб'єктів господарювання. Враховуючи це, важливими є питання, пов'язані з валовим доходом агровиробників та створенням необхідних умов для зниження витрат як передумови формування собівартості вітчизняної сільськогосподарської продукції. Складовими скорочення собівартості продукції є продуктивність праці, рівень автоматизації та матеріально-технічного забезпечення продукції, раціонального використання інвестиційних ресурсів, розвиток процесів агропромислової інтеграції підприємств, заслуговує окремої уваги інститут ціноутворення, а саме питання скорочення трансакційних витрат.

Таблиця 4

Динаміка рівня рентабельності підприємств аграрного сектора економіки України за організаційно-правовою формою у 2010 – 2014 рр.

Показник	Роки	Господарські товариства	Приватні підприємства (зокрема фермерські)	Виробничі кооперативи	Державні	Міжгосподарські та інші
Рівень рентабельності продукції сільськогосподарства, %	2010	19,7	27,5	12,1	0,8	21,0
	2011	25,9	33,5	15,5	2,8	21,0
	2012	19,4	25,4	7,1	0,3	22,8
	2013	11,0	14,3	3,6	0,1	14,5
	2014	25,3	30,4	15,6	6,2	21,1
Рівень рентабельності рослинництва, %	2010	24,5	34,2	27,8	14,1	20,0
	2011	30,3	40,5	30,0	16,0	25,7
	2012	20,2	29,2	19,1	9,6	22,5
	2013	9,2	17,1	13,7	8,1	8,7
	2014	27,7	35,1	33,2	15,3	21,5
Рівень рентабельності тваринництва, %	2010	9,9	-0,2	-11,7	-17,1	24,5
	2011	16,4	4,8	-8,6	-16,1	17,1
	2012	-29,6	-25,6	-32,1	-40,5	-30,4
	2013	14,3	-1,1	-17,1	-14,8	28,2
	2014	17,4	1,4	-15,7	-18,1	20,2

Особливості сучасної економічної диференціації як основи вітчизняного інституціонального середовища визначають суть процесу управління трансакційними витратами в аграрному секторі економіки України.

На сьогодні частка трансакційних витрат в аграрному секторі економіки України становить понад 25% від загальних витрат сільськогосподарських підприємств, тому їх скорочення, оптимізація й управління ними є достатньо актуальним і дуже важливим напрямом у зниженні собівартості продукції, зростанні рентабельності й прибутку підприємства [3]. Їх структуру складають: внутрішньовиробничі трансакційні витрати – 9,2%, зовнішні трансакційні витрати – 19,1%, трансакційні витрати у вигляді недоотриманої вигоди – 71,7%, з яких втрати по якості – 26,4%, втрати у ціні 45,3% [4].

Окремим питанням, що потребує вирішення на державному рівні, є неофіційні трансакційні витрати, які здійснюються у тіньовому аграрному секторі. Саме високі непродуктивні витрати, пов'язані з діяльністю в правових межах, спонукають підприємства переходити в тіньову економіку. Адже, якщо вартість дотримання положень нормативно-правового акту перевищує ціну недотримання даних норм, то підприємство переходить до нелегального режиму функціонування [5].

Виникнення трансакційних витрат в інституціональному середовищі аграрного сектора економіки зумовлено недоступністю інформації для його учасників, що призводить до підвищення значення інформаційних елементів ринкової інфраструктури. Водночас некомпетентність джерел інформації, а також її асиметрія збільшують кількість посередницьких трансакцій, що призводить, своєю чергою, до зростання питомої ваги трансакційних витрат у кінцевій вартості виробленої продукції [6].

На нашу думку, позитивний ефект трансакційних витрат як складової інституціонального середовища проявляється у вигляді витрат на ринкову адаптацію суб'єктів господарювання, що спрямовуються на формування та закріплення їх конкурентної позиції, через що їх можна розглядати як видатки.

Сучасна конфігурація взаємодії економічних агентів в аграрному секторі, на нашу думку, може бути представлена як багаторівнева ієрархія з виділенням відповідних структурних зрізів інституціонального середовища: галузевого, територіального, технологічного, інфраструктурного та демографічного, що дають змогу визначити рівень і тип взаємодії між учасниками та, відповідно, з'ясувати необхідний набір інструментів державного регулювання (рис. 2).

Рис. 2. Структурні зрізи інституціонального середовища в аграрному секторі економіки України

Запропонована методика допомагає ідентифікувати рівень стійкості системоутворюючих зв'язків між учасниками інституціонального середовища, комплексно виявити проблеми, які є перешкодою на шляху до забезпечення стабільності та збалансованості сучасної агросистеми.

Здійснений аналіз економічної диференціації як основи державного регулювання інституціонального середовища в аграрному секторі економіки України показав необхідність вирішення таких питань:

– низький рівень інституціонального забезпечення розвитку відтворювального потенціалу аграрного сектора економіки через господарську роз'єднаність економічних агентів, що призводить до зниження синергетичного ефекту від їх співпраці;

– деформація взаємодії між великими та дрібними виробниками сільськогосподарської продукції, незахищеність інтересів останніх, що спричиняє недосконалість вітчизняного конкурентного середовища та знижує їх мотивацію до здійснення економічної діяльності;

– недостатнє використання потенціалу сільськогосподарського корпоративного сектора господарювання, унаслідок чого приділяється значно менше уваги розбудові галузевої інфраструктури;

– неефективність державного впливу на механізми управління трансакційними витратами як на мікро-, так і на макрорівнях, що спричиняє формування тіньового аграрного сектора;

– відсутність комплексного бачення з питань взаємодії органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо розвитку місцевих аграрних ринків, що знижує продуктивність сектора загалом тощо [7].

Висновки

Отже, сучасна економічна диференціація як складова державного регулювання інституціонального середовища в аграрному секторі економіки України має враховувати необхідність підвищення ефективності управління трансакційними витратами задля оптимізації управлінських рішень як на мікро-, так і на макрорівні. Водночас питаннями, що потребують вирішення на державному рівні, є: гармонізація відносин власності, оптимізація системи ціноутворення на аграрну продукцію, упорядкування господарських взаємовідносин та розбудови ефективного механізму мотивації праці. Головною фундаментальною проблемою є відсутність конструктивної взаємодоповнюваності формальних та неформальних інститутів задля реалізації інтересів учасників інституціонального середовища, незалежно від видів економічної діяльності. Також спостерігається недостатнє використання потенціалу інтеграційних об'єднань, які є основою створення синергетичного ефекту від групової взаємодії учасників та посилення протекціоністських бар'єрів для діяльності трансакційних посередників. Отже, нині наявність значної кількості невирішених питань у сфері економічної диференціації в аграрному секторі економіки України стримує розвиток вітчизняного інституціонального середовища, рівень конкурентоспроможності та інвестиційної привабливості галузі.

Список використаної літератури

1. Статівка Н. В. Гармонізація інтересів суб'єктів економічного простору в процесі державного регулювання економіки / Н. В. Статівка // Державне будівництво [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/tpdu/2011-1/doc/5/11.pdf>.

2. Захист майнових прав на землю та зміни в землекористуванні [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://voxukraine.org/2015/11/15/zahyst-mainovyh-prav-na-zemluy-ta-zminy-v-zemlekorystuvanni-ua>.

3. Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований [Текст] / под ред. д-ра экон. наук А. А. Гриценко. — Х. : Форт, 2008. — 928 с.

4. Дубініна М. В. Значення трансакційних витрат у формуванні економічного потенціалу сільськогосподарського підприємства / М. В. Дубініна, О. І. Лугова // Вісник аграрної науки Причорномор'я [Текст]. — 2014. — № 4. — С. 7.

5. Сото Э. де. Иной путь. Невидимая революция в третьем мире [Текст] / Сото Э. де ; [пер. с англ. Б. Пинскер]. — М. : Catallazy, 1995. — 320 с.

6. Дубініна М. В. Значення трансакційних витрат... — С. 3—11.

7. Латинін М. А. Державне регулювання інвестиційно-інноваційного розвитку аграрного сектора економіки України / М. А. Латинін // Управління інноваційною діяльністю в умовах глобалізації [Текст] : монографія / [М. А. Латинін, С. В. Майстро, В. Ю. Бабаєв та ін.] ; за заг. ред. д. держ. упр., проф. М. А. Латиніна. — Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ “Магістр”, 2012. — С. 138—152.

Стаття надійшла до редакції 30.05.2016

Схвалена до друку редколегією 05.09.2016

O. Zaskalkina

ECONOMIC DIFFERENTIATION AS A PART OF STATE REGULATION OF THE INSTITUTIONAL ENVIRONMENT IN THE AGRICULTURAL SECTOR OF THE ECONOMY OF UKRAINE

The paper analyzes the current state of economic differentiation as a part of state regulation of the institutional environment in the agricultural sector of the economy of Ukraine. The structural profiles of the institutional environment in the agricultural sector (sectoral, territorial, technological, demographic, and infrastructural) have been identified, making it possible to determine the level of stability of system-forming connections between its participants, and to reveal a complex of problems that pose an obstacle to the agricultural system stability and balance.

Key words: state regulation, mechanism of state regulation, institutional environment, agricultural sector of economy, mechanism for state regulation of the institutional environment in the agricultural sector of the economy.